Радомир В. ИВАНОВИЋ*

ОДАБРАНИ КОМЕНТАРИ И КРИТИЧКА ИЗДАЊА *ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА* У ПОСЉЕДЊИМ ДЕЦЕНИЈАМА РАЗВОЈА ЊЕГОШОЛОГИЈЕ (1975–2017)

*(Видо Латковић, Никола Банашевић, Слободан Томовић, Александар Младеновић и Радмило Марojевић)***

Најпосле, све на свету и не мора увек бити казано, написано, штампано и преведено. Много од тога остаје међу људима неизражено и прећутано, али опак живо и непролазно. И често је оно то што је најбоље и најсветлије у нама.

И. Андрић

Апстракт: Студија је подијељена у четири дијела: „Увод", „Историографски и текстолошки аспект (Видо Латковић и Никола Банашевић)", „Филолошки и гносеолошки аспект (Слободан Томовић, Александар Младеновић и Радмило Марojевић)" и „Биљешке". Осим што је дат кратак историјски преглед коментара, критичких и енциклопедијских издања од С. М. Љубише (1868) до Р. Марojевића (2005), аутор је пажљиво упоредио репрезентативна издања *Горског вијенца* и установио је да је током посљедњих пет деценија (1975–2017) наука о књижевности не само видно напредовала него се у њеним оквирима истовремено и свестрано развила његошологија као интердисциплинарна област истраживања, која обухвата четрдесетак појединих научних дисциплина. Оне у највећој мјери припадају друштвеним и хуманистичким наукама као облицима моделовања свијета.

Кључне ријечи и синтагме: *коментари, критичка издања, енциклопедијска издања, историја, филологија, текстологија, компаратистика, полемика, основница, изведеница, теорија сазнања и теорија тумачења*

---

* Радомир В. Ивановић (иностранн члан ЦАНУ)

** Бесједа одржана 30. марта 2017.

УВОД

Проучавање продукционог модела у његошологији траје готово два вијека, од почетне пјесме „Нова пјесна црногорска о војни Русах и Тураках почетој у 1828. году", која је, по Решетаревом мишљењу, спјевана 1828, а допуњена наредне године, па до данашњих дана (1828–2017). Само неколико година касније започето је проучавање рецептивног модела — знаменитим и профетски интонираним писмом Вука Ст. Караџића, упућеним класицисти Лукијану Мушицком (из Беча, 3. IX 1833), у коме је овај реформатор српске културе, језика и књижевности у младом пјеснику истовремено препознао будућег ствараоца (Орфеја) и прегаоца (Ахилеја). Његована неуједначеном динамиком, његошологија током читавог трајања, као интердисциплинарна дјелатност, која обухвата преко 40 научних дисциплина енциклопедистике, углавном користи афирмативни принцип. Тек у посљедњим деценијама јавља се нова врста — *антињеїошолоїија,* која користи негативни принцип. Ипак, од преко 420 самосталних издања, апсолутна већина аутора користи афирмативни метод.[1]

И у теорији сазнања и у теорији тумачења, која је доминантна у односу на прву теорију током свих фаза развоја његошологије, јављају се и *коменшари* (од латинског commentarius = записник, подсјетник) као научна врста и жанр. Почетни коментар представља предговор Стефана Митрова Љубише „Čitaocem" (Matica dalmatinska, Zadar, 1868, VII + 147), на који је спонтано и оправдано реаговао архимандрит Нићифор Дучић — „Коментаром Горског вијенца" (У Београду, у Државној штампарији, 1870, стр. 38). Полемика започета двама коментарима остаће као трајна ознака свих посебних издања у његошологији, без обзира на евидентне пропусте методолошких поступака.

Вишедеценијска искуства и сазнања у овој духовној области саопштавали смо монографијама, потом књигама студија и огледа, као и низом тематизованих прилога у посљедњој деценији, од којих издвајамо неколико најновијих: „Андрићеви 'учитељи енергије' (Вук и Његош)", 2006, „Књижевни мит о Шћепану Малом у дјелима Стјепана Зановића, Петра Другог Петровића Његоша и Стефана Митрова Љубише" (2014), „Најзначајније монографије и коментари као подстицаји развоја његошологије у другој половини XIX вијека" (2014), „Његош као животна инспирација Михаила Лалића (у белетристици и критици)", 2015, „Допринос Исидоре Секулић развоју савремене његошологије" (2015) и, на крају, студију „Одабрани коментари и критичка издања *Горскоī вијенца* у посљедњим деценијама развоја његошологије (историографско-текстолошки и фи-

лолошко-ексиолошки аспект)", 2017, написану поводом 170-годишњице издања Његошевог спјева-првијенца (1847–2017).[2]

Послије специјалистички рађених монографија о Његошу, коментари посвећени *Горском вијенцу* представљају веома значајан дио његошологије, с обзиром на то да су их најчешће писали зналци анализиране тематике, проблематике и апоретике (а), да су прилози интердисциплинарни по својој природи (б), да представљају покушај овладавања цјелокупном сумом знања коју теоретичари идеја називају „биографијом времена", „биографијом писца" и „биографијом дјела" (в), да су аутори веома заслужни за развој његошологије (г) и да су својим достигнућима знатно допринијели уравнотеживању центрифугалних и центрипеталних сила у науци, уопште узето (д). Пратећи истовремено аналитички, генеративни, аналогни и синтетички метод коментара, установили смо да коментатори највише доприносе оним дисциплинама које смо сврстали у супстанцијалну теорију: науку о језику, науку о књижевности, фолклористику и компаративистику, док је не мањи допринос остварен у оним дисциплинама које смо сврстали у релацијску теорију: филозофију, антропологију, историју, религију, психологију, социологију, педагогију, етику, естетику, културологију, кибернетику и астрофизику.

Поштујући хронолошки принцип одабира репрезентативних коментара и критичких издања *Горскоī вијенца,* у посљедње четири деценије развоја његошологије (1975–2017), опредијелили смо се за то да сумарно представимо издања која се одликују низом аутентичних карактеристика, великим бројем поновљених издања и несумњивим учешћем у формирању новог рецептивног модела:

1. *Горски вијенац. Луча микрокозма* (књ. 3, четврто издање), „Просвета" — „Обод", Београд — Цетиње, 1975, текст приредили за штампу Радосав Бошковић и Видо Латковић, а биљешке и објашњења написао Видо Латковић, стр. 217–320.

2. *Горски вијенац.* Критичко издање с коментаром приредио Никола Банашевић, СКЗ, Београд, 1990 (шесто издање), стр. 141–411.

3. *Енциклопедија Његош,* I, Слободан Томовић: *Његошев Горски вијенац* (Фондација „Његош" — ЦИД, Подгорица, прво издање, 1999, стр. 479–616).

4. Петар II Петровић Његош: *Сабрана дјела. Критичко издање,* књ. 2, *Горски вијенац* (ЦАНУ, Подгорица, 2005), приредио Александар Младеновић, 7–361, и

5. *Горски вијенац.* Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Радмило Маројевић (ЦИД, Подгорица, 2005, стр. 5–1006).

Већ на основу реторике наслова и поднаслова без икаквих тешкоћа се може закључити да жанровска ознака *критичко издање,* нарочито након инструктивних *Начела за критичка издања* (Београд, 1967), стиче примат над досадашњом генолошком одредницом *коментар*, мада се, у основи гледано, ради о синонимној употреби термина. Сада је фреквентнија синтагма *критичко издање* (махом у најмлађој генерацији његошолога), док је старија генерација остајала при раније утемељеном термину *коментар.* Почетке критичких издања налазимо у радовима Павла Соларића и Вука Караџића, а потом и Ђура Даничића и Стојана Новаковића. То је задатак који никада у потпуности не може бити завршен.

Као илустрација таквог става може да послужи и закључни пасаж Банашевићевог уводног одјељка коментара — „О издавању *Горскоī вијенца*" (стр. VII–XXIII). У њему најприје аутор констатује да се ради о аутентичном дјелу националне књижевности, дјелу изузетне структурне сложености и аналитичке изазовности, веома прикладном за различите облике научне егзегезе (особито оних које филозофи називају „херменеутичким кругом"). На сâмом крају увода Банашевић децидно тврди да је *коментар* примјењив на свим нивоима: разумијевању, тумачењу, откривању и интуицији, јер интуиција такође представља облик (пред)сазнања:

> „Коментар *Горскоī вијенца* неће бити задуго у потпуности довршен. Он ће бити стално проширивaн новијим начином прилажења томе спеву. Обраћаће се и даље пажња тачном значењу појединих речи и реченица, а открiће се још понеки необјашњени или недовољно протумачени стих. Сем тога, коментар неће бити потпун ако се на многим местима не скрене пажња на идејну и уметничку страну спева и не истакне особеност Његошевог песничког израза, повезана ритмом и мелодијом његових десетераца. Није довољно рећи шта је песник рекао него и како је нешто изразио, и, уколико је могуће, како се његова песничка идеја рађала и развијала. Песникова се величина неће умањити ако се укаже и на неки недостатак или несавршенство његовог најбољег спева. Коментар *Горскоī вијенца* треба да многом читаоцу помогне да скрати своја трагања, да боље продре у садржину спева и да се присније саживи с Његошевом поезијом" (стр. XXIII).

ИСТОРИОГРАФСКИ И ТЕКСТОЛОШКИ АСПЕКТ
(*Видо Латковић и Никола Банашевић)*

Текстологија као помоћна наука литературологије (textus, textum, textura = ткиво, плетиво, склоп, структура) временом је укључивала у свој аналитички модел све више врста и бављења умјетничким текстом. На то свим значењима упућују књиге попут познате *Текстолоīије* Д. С. Лихачова (1962, 1966), потом узорите књиге М. Бензеа *Увод у информационо-теоријску естетику* (1971) и, нарочито, знаменита књига *Теорија текста* З. Ј. Шмита (1973), све до уџбенички конципиране књиге *Текстолоīија* Душана Иванића (2001).[3] Како се текстологија као наука заснива на „природној залеђини разумијевања", то је схватљиво што теоретичар Драгиша Живковић, као два прворазредна њена циља, види — „утврђивање историје текста и његовог аутентичног вида" (а), чиме је потврдио мишљења Д. С. Лихачова („Текстологија проучава текст с тачке гледишта његове историје"), а непосредно потом он ову дисциплину сматра предусловом за припрему сваке врсте *критичкоī издања* (б).

Најкраће речено, текстолог је превасходно посвећен утврђивању изворног облика или „аманетног текста" (ultima manus), при чему се морају усагласити основне премисе не само интенционалног него истовремено и лингвистичког лука изворника (у питању је однос *основнице* и *изведенице,* којима се успјешно бави теорија верзија). Стога је лако усвојива амбиција текстолога да временом увелико прекораче границе ове дисциплине и употпуне сопствену методологију истраживања, што практично значи — сасвим ново уравнотеживање три познате истраживачке равни: дијахронијске, синхронијске и равни историјске актуелизације, коју је накнадно предложио Ханс Роберт Јаус, родоначелник савремене теорије рецепције.

На сложеност ове врсте проблематике и апоретике вишестрано указује В. Кестер у својој дефиницији. Његова основна идеографска становишта сажето су изложена у сљедећа два цитата: „Појам текста се увек односи на смисао конкретно реализованог комплекса знакова и имплицира да је он фиксиран (не нужно писмом а свако трајније, за разлику од провизорног артикулисања које имамо код говора) и да може постати део традиције", а само неколико редака у продужетку пише: „Историја употребе самог појма текст добро се може илустровати метафором о 'читљивости света' (Х. Блуменберг), и у њој се тај топос развијао у најразличитијим варијацијама" (стр. 679). Како поједини појмови мијењају оп-

сег и врсту значења, циљева и функције које желе да постигну — на најбољи начин илуструје реторика поднаслова — „*Горски вијенац*. Критичко издање. Текстологија, односно Редакцијски коментар Радмило Марojевић" (2005), којом се истовремено указује и на однос све богатије и све разноврсније синонимике и хомонимике. Ријеч је, уопштено речено, о глобалним идеографемама, било да се то односи на парадигматске било на синтагматске осе дјела.

Другу важну компоненту у тумачењу и разумијевању историографског и текстолошког аспекта препознајемо у избору доминирајућег метода и методологије научне егзегезе. О њима су зналачки писали Ханс Георг Гадамер (*Истина и метода,* 1978), Паул Фајерабенд (*Против методе,* 1987) и Милослав Шутић (*Траїање за методом*, 2010). У недавно објављеном прилогу „Компаративно проучавање Његошевог и Љубишиног дјела" (2016) закључили смо да тројица наведених аутора у хронолошким и типолошким подјелама методологија настоје да сачувају невелик број заједничких интенција, у које првенствено убрајамо конституисање „појмовног апарата" и „појмовног система", потом значај бинарних опозиција, од којих водећи представљају „контрастна естетика" и „контрастна поетика". Само уз помоћ наведених методолошких поступака могуће је понудити два финална процеса: „залеђину разумијевања" и „обједињавајућа начела". Но, упркос свим методолошким довијањима и новотаријама, није у *коментарима* могуће избјећи евидентно, понекад и беспотребно *йонављање*, без обзира на начине мишљења (ејдетско у сликама и логичко дискурзивно у појмовима), као и понуђене истраживачке моделе који у различитој мјери одговарају сопственој намјени (аналитички, синтетички, генеративни, аналогни, на примјер).

У инструктивном „Предговору" критичком издању *Горскоī вијенца* (стр. 5–33) Радмило Марojевић набраја шест дјелова наведеног издања: текст (1), текстолошке напомене (2), списак лица (3), посвету („Праху Оца Србије") (4), и посебно — текстологију (5) и коментаре (6). Аутор међу првима сматра прецизно изведене *коментаре* и обухватно *критичко издање* монографским трудом, посебно уколико имамо у виду чињеницу да је то процес који траје без почетка и краја, односно да се ради о неизбјежном процесу који се мора користити.[4]

Сасвим природним, логичним и оправданим сматрамо настојање великог броја коментатора да се позабаве историјатом основног предмета спјева, темама и мотивима какво представља *истраїа йоīурица* (у народном предању догађај се десио 1702, у историографији 1712), а непосредно потом и реториком наслова и поднаслова. Историјско-романтич-

ни спјев-првијенац Његош је најприје насловио као — „Изви искра", па „Извита искра", односно „Извијање искре". Задовољан је био једино насловом „Вијенац горски", који је у крајњој инстанци срећно и инвентивно оимењен као — *Горски вијенац.* Ред занимљивости везаних за реторику наслова настављен је кратким и неопходним објашњењима скраћеница, које налазимо на корицама: „словима ч. о. мехитариста" која значи — „словима ч (асних) о (таца) мехитариста", као и — П. П. Г. Г. Ч. Ч. за погрешке извините!", која значи: „п (оштована) г (осподо) ч (итатељи) за погрешке извините!" Низ занимљивости преузетих из историјата текста представља податак да је од прве (рукописне) верзије сачувано само 1.528 стихова (до сада издаваних као посебно издање четири пута), потом да је „Посвета праху Оца Србије" сачувана само у препису Милорада Медаковића (аутора монографије — *П. П. Њеīош. Посљедњи владајући владика црноīорски,* Нови Сад, 1882, стр. 184), да спјев садржи in extenso 2.819 стихова, да је прва изведеница започета 43. стихом: „Црни дане, а црна судбино!", а да је потом Његош, вођен стваралачким нагоном и непогрешивом интуицијом, на почетку дописао још 42 стиха (које изговара владика Данило у одсјечку састављеном од 88 стихова), да 1278. стиха — „али нешто теже од обоје?" нема у рукопису (додат је у првој коректури), да и данас недостаје друга половина стиха — „а од тога…:", да су веома разноврсна тумачења 24 празна реда обиљежена тачкицама, итд.

Међутим, реторика наслова и поднаслова може истовремено да послужи и као индикатор „завођења читаоца" или доказ коментаторове „афектиране скромности". Такав случај налазимо у коментару Вида Латковића који је посвећен *Горском вијенцу* (стр. 219–320). Он је у *коментар* унио сву суму знања и умијећа, што потврђује композициона схема: „О Горском вијенцу и досадашњим тумачењима појединих места у спеву" (стр. 219–229), објашњења уз „Посвету праху оца Србије" (стр. 231–235) и „Објашњења уз Горски вијенац" (стр. 239–314), што чини средишњи дио коментара.[5] Скрупулозан однос према коментаторима — претходницима показује Латковић на стр. 224–225, осврнувши се на најзначајнија дјела његошолога у релативно дугом временском периоду (1890–1975).

Латковић се оправдано најприје позвао на најзначајнијег писца коментара до данас — Милана Решетара, посебно када се ради о историографском и текстолошком аспекту расправе. По мишљењу Павла Поповића, чији је утицај као његошолога евидентан на коментаре и прилоге В. Латковића, Н. Банашевића и Ј. Миловића, Решетарова расправа „Живот и рад Петра Петровића Његоша" (стр. 62) је, по Поповићевом мишљењу, „дубља и потпунија од досадашњих и може се с правом сматра-

ти као коначна студија о *Горском вијенцу*, као посљедња ријеч литерарне критике о овом делу", док по Маројевићевом мишљењу — „сâм Решетар чини епоху у његошологији". Није на одмет поновити да су Решетареви коментари за живота објављени десет пута (1890–1940), а да су постхумно објављени још двадесет пута. Осим Поповића, Решетару су често упућивали замјерке на поједина објашњења и тумачења још и: Љ. Стојановић, Л. Гојнић и Ж. Драговић, а такође и: Л. Бакотић, Н. Банашевић, М. Будимир, Р. Врховац, М. Вукчевић, Д. Вушовић и други. У запажените коментаре свога времена Латковић је убројао: Р. Драгићевића, Т. Ђорђевића, Т. Ђукића, А. Јенсена, Б. Ковачевића, који је своје коментаре прилагодио омладинском узрасту, Р. Ковијанића, О. Колмана, С. Матића, Т. Остојића, С. Пандуровића, Б. Петронијевића, Ј. Продановића, П. Слијепчевића, Ј. Скерлића, В. Стајића, Л. Томановића, В. Ћоровића, М. Шевића и читав низ других.[6]

У предиспозиције његошолога В. Латковића и Н. Банашевића убрајамо најприје податак да су оба научника поникла у окриљу патријархалног (црногорског) модела културе, под утицајем усменог народног стваралаштва, а оснаженог Вуковим и Његошевим дјелима. Стога се Вук и Његош могу, у дословном смислу, схватити као њихови „учитељи енергије". Уједно, ради се о полиглотама широког образовања, врсним познаваоцима југословенског, словенског и европског романтизма, о чему свједоче десетине Миловићевих прилога из његошологије и око тридесет Банашевићевих прилога исте провенијенције. Од посебног је значаја, у овом контексту посматрано, Латковићева књижевно-историјска монографија *Петар Петровић Његош,* издавана у Београду, у два маха (1949, 1963), убрзо преведена на словеначки (Т. Потокар, 1951) и македонски језик (Ђ. Милошев, 52), као и избор *Савременици о Његошу,* који је Латковић саставио у заједници са Банашевићем (Београд, 1951, стр. 238).

За разлику од Латковића, који је свој коментар подредио заједничком напору (у сарадњи са познатим лингвистом Радославом Бошковићем), Банашевић је „Критичко издање с коментаром" приредио сâм, очигледно са много више амбиција још у иницијалној фази настајања дјела, које је из издања у издање обогаћивано новим сазнањима и открићима. Оно је започето уводом „О издавању Горског вијенца" (стр. VII–XXIII), настављено критичким издавањем Његошевог спјева (стр. 1–137), а завршено „Коментаром" састављеним из два дијела: „Посвета праху оца Србије" (стр. 141–149), „Горски вијенац" (стр. 151–400), „Скраћенице" (стр. 401) и „Поговор. Додатак коментару првог издања" (403–408) и „Две допуне коментара" (стр. 409–411).

Банашевићевом научном егзегезом доминира већи степен толеранције према опонентима, у зависности од тога да ли се ради о доминантним поетским идејама или успјелим пјесничким сликама. Банашевић не инсистира на тешко одрживим закључцима, мишљењима и претпоставкама, јер је свјестан „процеса треперења" или „фосфоросценције значења пјесничких слика", опализације или опалисценције, потом постојања релативно великог броја „идеографских чворишта" или „тамних мјеста", при чему обилато користи елементе паралела са усменим народним стваралаштвом, као и богату ризницу коју је Вук понудио другим издањем *Рјечника* (1852). Једно од најљепше коментарисаних мјеста је тужбалица сестре Батрићеве (стр. 335–342), потом монолога игумана Стефана (стр. 356–365) или полагања црногорске заклетве (стр. 373–376) и томе слично. Поједностављено речено, и довршени и недовршени или само назначени коментари неминовно захтијевају наставак, јер је коментатор дубоко свјестан оне гетеовски интониране апофтегме: „Шекспир — и нигде краја!", које се може најприје пренијети на самог Гетеа: „Гете — и нигде краја!", а потом, потпуно равноправно, и на ловћенског Прометеја: „Његош — и нигде краја!".

Као ријетко који други његошолог, Банашевић је успио да попише и у правој мјери опише многа од осамдесетак дотадашњих издања *Горскоī вијенца,* чиме се аналитички круг затвара, јер је и започет и завршен расправом о историографском и текстолошком аспекту анализе спјева. Разумљиво, највише је пажње поклањао првим и иновативним коментарима и критичким издањима *Горскоī вијенца*: У Бечу (1847), Новом Саду (1880), Београду (1867, 1892), Задру (1863), Бечу (1876, 1881), Панчеву (1881, 1882, 1885, 1886), Новом Саду (1885), Загребу (1890), прелазећи на црногорска издања: Цетиње (1913, 1947), Херцег Нови (1913), Подгорица (1936), не пропуштајући ни издања у иностранству: у Бечу (1886), Москви (1887), Видину (1891), Прагу (1895. или 1902), Чикагу (1915), Женеви (1917), Кливленду (1936). Најисцрпнији преглед свих дотадашњих издања са изузетно важним анотацијама, које повремено прелазе у коментаре, пружио је Никола Рацковић (у *Енциклопедији Његош,* I, 1999, стр. 1001–1095).[7] Рацковић је у правом смислу ријечи наставио коментаторске традиције чији је родоначелник М. Решетар, а достојни настављачи В. Латковић и Н. Банашевић. Њихове објективистички интониране полемичке пасаже красе оне карактеристике које теоретичари књижевности приписују *полемици* као научној врсти или жанру, без обзира на то да ли се ради о распри са познатим (neikos) или непознатим сабесједником (dijatriba). На ту чиње-

ницу посредно указује зборник радова — *Превођење Горског вијенца на стране језике* (ЦАНУ, Подгорица, 2001, стр. 182).[8]

ФИЛОЛОШКИ И ГНОСЕОЛОШКИ АСПЕКТ
(*Слободан Томовић, Александар Младеновић и Радмило Маројевић)*

Хронолошки посматрано, развој његошологије током протеклих деценија може се подијелити на три периода и неколико потпериода. Први период чине прилози објављивани током XIX вијека. Тада је објављено између 1500 и 1600 прилога (1833–1900). Занимљив је стога што је у три потпериода показивано различито интересовање за Његоша и његошологију. Први потпериод (1833–1851) карактерише спонтаност и спорадичност јављања; други (1851–1870) карактерише видна осека интересовања, а мјестимично и појава негаторске критике; док трећи потпериод (1871–1900) свједочи о томе да његошологија одједном постаје експанзивна област, а та експанзија ће временом постајати све примјетнија.[9] Прекретницу између првог и другог периода представља знаменита монографија полихистора Павла Поповића — *О Горском вијенцу* (Мостар, 1900), методолошки ослоњена на књигу Фердинанда Бринетјера — о теорији жанрова у књижевности (1889). Најзначајнији допринос његошологији у првом периоду представљају монографије П. А. Лаврова (на руском језику, Москва, 1887), П. А. Ровинског (такође на руском језику, С. Петербург, 1889), Л. Томановића (Цетиње, 1896) и П. Поповића (Мостар, 1900), као и коментари Милана Решетара (од 1890. надаље).

Други период (1901–1951) карактеришу специјалистички приступи. Тим периодом доминира процес теоретизације свијести, затим тематско и методолошко обогаћивање његошологије као интердисциплинарне дјелатности, што истовремено свједочи о енормном развоју дисциплина које аутори користе и у супстанцијалној и у релацијској теорији (како у првом: 1901–1924, тако и у другом потпериоду: 1925–1951). У том периоду највише научних вриједности показују жанровски различите монографије: *Религија Његошева* Н. Велимировића (1911), која има десетину издања, потом *Филозофија у 'Горском вијенцу' и 'Лучи микрокозма'* Б. Петронијевића (1924), *Његошева Луча Микрокозма* А. Шмауса (1927), *Прилози проучавању Његошевог језика* Д. В. Вушовића (1930), *Црногорски Прометеј* (1940) и *Његошева етика чојства* (1941) М. Ф. Ракочевића, *Петар Петровић Његош* В. Латковића (1949), Ристо Драгићевић и други. Репрезентативношћу домета издваја се монографија И. Секулић *Његошу — књига дубоке оданости* (Београд, 1951), која представља прекрет-

ницу између другог и трећег периода. Као што је познато, након објављивања Ђиласове књиге *Леīенда о Њеīошу* (1952), Исидора је уништила други том монографије, посвећен *Горском вијенцу,* који је био двоструко обимнији од првог тома, и на тај начин нанијела ненадокнадив губитак његошологији.

Трећи период (1952–2017) бројним и разноврсним издањима допринио је развоју његошологије до неслућених граница, тако да је из деценије у деценију бивало све теже овладати сумом знања и искустава које ова духовна област нуди корисницима. То практично значи да су порасле амбиције најприје у сâмој његошологији, потом у некима од четрдесетак дисциплина које обухвата, али и у науци о науци, уопштено посматрано (тај процес наглог богаћења видан је у његошологији у широком распону од филологије до астрофизике). У првом потпериоду (1952–1988) истакли бисмо књиге М. Флашара *Аншичко наслеђе у īесмама Њеīошевим,* која представља докторску дисертацију (1959), Ј. Деретића *Комīозиција Горскоī вијенца* (1969), Д. Калезића *Ешика Горскоī вијенца* (1969), С. Томовића *Њеīошева Луча* и *Вјечна зубља Њеīошева* (1972), двије књиге М. Стевановића, посвећене лингвистичкој проблематици (1976), затим Ј. Стриковића *Пушевима Њеīошеве īсихоанализе* (1980), Ј. М. Миловића *Сшазе ка Њеīошу* (1983), М. Поповића *Цешињски боник* (1984) и М. Ђиласа *Њеīош. Пјесник, владар, владика* (1988), претходно издате на енглеском (New York, 1966) и њемачком језику (Wien-München-Zürich, 1968).

Други потпериод (1989–2017) показује даљу бифуркацију научних интересовања и апсолутну премоћ развојних, центрифугалних сила над центрипеталним. Коментаре сада замјењују критичка издања, а њих енциклопедијска, у покушају да се на ширем плану систематизују досадашња сазнања и искуства као и покушају да се парцијалне визије замијене интегралним. О томе на специфичан начин свједоче монографије *Њеīошево īочело* Д. Ичевића (2006), критичко издање *Горскоī вијенца, Луче микрокозма* и *Лажноī цара Шћеīана Малоī* (ЦАНУ, 2004–2007) и *Енциклоīедија Њеīош,* I, 1999, Слободана Томовића.[10] Веома су значајне и монографије попут: *Њеīош и исшорија у īесниковом делу* М. Обена (Paris, 1972, Београд, 1989), *Њеīош и Французи* К. Спасића (Paris, 1976, Београд, 1998), *Словенизми у Њеīошевим īјесничким дјелима* С. Стијовића (1992), *Њеīош и īноза* В. Д. Никчевића (1993), *The Sabre and the Song* Е. Д. Гоја (1995), *Поешика Горскоī вијенца* М. Бабовића (1997), *Њеīош и модерна* М. Ломпара (2008) и читав низ других.[11]

Позитивистички метод, модификован деценијама у знатној мјери, теорија савремене критике редефинисала је као филолошки метод. Он се

веома дуго задржао у његошологији, будући да су неки његови резултати, посебно када је ријеч о историографији и текстологији, још дуго били незаобилазни. При томе мислимо на трансформацију „класичне филологије" у „филогију XIX вијека", а ове у „модерно засновану филологију", која на релативно нов начин истражује умјетничке феномене и ноумене, о чему занимљиво пише Лешек Колаковски у књизи *Филозофије позитивизма* (1972). Дотадашње резултате филологије сумирао је почетком XX вијека познати слависта Ватрослав Јагић у књизи *История славянской филологии* (1910). У овој области значајне резултате остварили су: Хердер, браћа Грим, Пари, Добровски и Шафарик, а код нас: Вук, Ђ. Даничић, Ј. Бошковић, Ј. Суботић, С. Новаковић, И. Кукуљевић-Сакцински и други. Видну прекретницу методологији представља дуговјека *историјска критика* П. Поповића, све наглашеније присутна у оквирима лингвистике, а многим нитима везана за историју и критику. О томе пише П. Палавестра у књизи *Павле Поповић и историјска критика* (1979), уврстивши у њене припаднике: П. Поповића, Т. Остојића, П. Колендића, В. М. Јовановића, Д. Павловића, Ђ. Сп. Радојичића и М. Лесковца (ми бисмо том списку додали још и имена: Х. Поленаковића, Ј. М. Миловића, М. Пантића, Б. Маринковића и још неколико других).[12]

Очигледно, филолошки аспект је махом коришћен у припремној фази издавања коментара, критичких, лексикографских и енциклопедијских издања, док је преостали дио пројектованих циљева остваривan у оквирима гносеолошког или епистемолошког аспекта анализе и синтезе, као могућност продора у нове структурне елементе дјела, нова звучења и значења.[13] Термин *гносеологија* је грчка кованица: gnosis = знање и logos = смисао, наук. Историчар филозофије Иван Коларић у *Филозофско-теолошком лексикону* овај појам тумачи као „филозофску дисциплину која истражује суштинска питања људског *сазнања* (порекло, изворе, чиниоце, врсте, критеријуме, истинитости, врсте истина, методе сазнања и сл.)". Наиме, будући да су са питањима о бивству уско повезана и питања о сазнању, аутор наставља започету мисао: „Сазнање је процес истраживања истине. Резултат сазнања је *знање*. Истинско сазнање (знање) с правом рачуна на то да буде *исто* за све" (стр. 68). Сродно становиште, тумачено у знатно ширем контексту расправе, има филозоф С. Томовић у *Филозофско-богословском појмовнику Његошевог дјела* (Подгорица, 1995). Он тврди да је ријеч о филозофској дисциплини која „проучава предмет сазнања, поријекло моћи које сазнаје, критеријум сходно коме неко знање има суштинску, непроцјењиву вриједност. Овдје се подразумијева истраживање границе знања и могућности да

се она надмаши. Међу филозофима Кант је на прави начин одвојио теорију сазнања од метафизике и онтологије и учинио је главном дисциплином" (стр. 31).

Инсистирање на гносеолошком аспекту тумачења Његошевих дјела у случају полихисторика Слободана Томовића (1929–2016) показано је десетином специјалистички рађених монографија, које су га учиниле једним од водећих представника савремене његошологије, будући да је у њој истрајавао више од шест деценија (1954–2016). Од посебних издања најприје издвајамо докторску дисертацију *Њеīошеви оūшūи онūолошкиūоīледи* (1974), а затим низ познатих и признатих књига у овој области: *Њеīошева Луча* (1971), *Вјечна зубља Њеīошева* (1972), *Њеīошева филозофија ūрироде* (1975), *Коменūари Лажноī цара Шћеūана Малоī, Луче микрокозма и Горскоī вијенца Пеūра II Пеūровића Њеīоша* (1991), *Филозофско-боīословски ūојмовник Њеīошевоī дјела* (1995) и *Енциклоūедија Њеīош,* I (1999).[14]

Основицу Томовићевог аналитичког система, у мјери у којој постоји, представља инсистирање на трима премисама: обухватности сазнања, новим искуствима и релативно великом броју открића којима аутор илуструје не само универзалност новооткривених истина него, истовремено, и њихову примјењивост у свакодневној пракси. То значи да је тип аналитичара попут Томовића у потпуности увјерен у смисленост процеса стварања (умјетности) и сазнања (науке), у трајност дјелотворности и функционалност стваралачког чина, уз претпоставку да истраживач посједује неопходну суму знања и умијења, односно да је у стању да се до крајњих граница саобрази (процесом усаосјећавања) са оствареним идејама, сликама и њиховим тумачењима у претходним периодима. Као полихисторик, Томовић континуирано настоји да у што већој мјери испољи енциклопедијски дух, што уједно значи да као крајњи циљ тежи — остваривању интегралне слике свијета. Поједине анализе служе само као мозаички дјелови цјелине, а као што оправдано тврди А. Компањон — немогуће је одвојити појединости од цјелине, и обратно!

Таква су, на примјер, ауторова настојања да у једну цјелину споји три појединачна коментара, својевремено посебно издавана (*Лучу микрокозма,* 1981, *Горски вијенац,* 1985. и *Лажни цар Шћеūан Мали,* 1990), потом да објави *Енциклоūедију Њеīош,* I (1999) или *Филозофско-боīословске сūисе* (2001). Остваривању интегралне слике свијета служе и заједнички и појединачни напори аутора заступљених у *Енциклоūедији Њеīош,* I. Цјеловит корпус Томовић ствара од сљедећих саставница: *Боīословско-филозофскоī ūојмовника Њеīошевоī дјела* (стр. 187–294), *Луче микрокозма* (стр.

357–413), *Његошевог Горског вијенца* (стр. 479–616), *Лажног цара Шћепана Малог* (стр. 623–686), *Филозофије натуралис* (стр. 741–798) и *Поетике стварања свијета* (стр. 853–952).[15]

Коментар *Горског вијенца* састављен је по априорно утврђеној композиционој схеми. Садржи два дијела. Први је посвећен историјској равни расправе. Њиме аутор жели да троструко назначи важност тематике, проблематике и апоретике у оквирима наднационалне књижевности (а), затим у оквирима националне књижевности, посебно његошологије (б), као и у оквирима компаратистике, без које се не може засводити ниједан аналитички покушај (в). Одмах од почетка коментара Томовић настоји да покрене дискусију о вредновању (дакле, аксиолошки аспект) цјелокупног дјела јер му и субјективна и интерсубјективна искуства и сазнања показују да је космолошки, религиозно-алегоријски спјев *Луча микрокозма* одавно преузео примат од *Горског вијенца* (још од појаве значајних књига Б. Петронијевића, А. Шмауса и И. Секулић). Већ на самом почетку коментара аутор пише о слојевитости садржаја, о предмету спјева (будући да не престаје да постоји као предмет полемичких расправа), о језику спјева, словенофилству и спјеву као чувару народне самосвијести.

Завршни дио теоријског приступа посвећен је етичкој подлози и филозофији спјева, народној мудрости, прецизније речено — мудроносној поезији, утицајима епске народне поезије, косовском миту, итд. Увиђајући чињеницу да Косовски мит представља парадигматску осу спјева, Томовић тим поводом закључује:

> „Досадашњи истраживачи *Горског вијенца* с правом су указивали на значај видовданско-косовске традиције. Ни један догађај у прошлости нашег народа није с толико пјесничке имагинације у разним облицима оживљен и инкорпориран у садржај Његошеве драме, колико је то бој на Косову 1389. године. Разлога за то свакако има више. Но, најбитније је то што Његош не посматра борбу црногорског народа издвојено од борбе других словенских народа. У том знатног удјела има богата српска епска традиција, која је сачувала веома живе реминисценције на познати историјски догађај — пораз српске војске у Косовском бој у. Тим догађајем отпочео је снажан продор Турака у друге словенске земље, и остварен је процес њиховог продирања према Централној Европи и Западу. У том смислу Косовску битку пјесник схвата као трагичну прекретницу у статусу јужнословенских земаља у цјелини" (стр. 487).

Други дио коментара је у традиционалистичком маниру, посвећен примијењеној равни анализе, при чему се Томовић не либи да коментарише и тумачи и најсложеније поетске идеје и пјесничке слике, будући да постоји несумњиво богатство, било да се ради о продукционом било о рецептивном моделу. Монограф често и радо полемише не само са супротним становиштима него и са појединим становиштима истомишљеника. Као образовани филозоф, теолог, литературолог, естетичар, компаратиста и културолог, Томовић доводи у међусобну везу тумачење и удио — хришћанске, јудео-хришћанске и исламске филозофије и теозофије. Од посебног интереса су његова тумачења присуства *Библије* у Његошевом најкоментарисанијем и најчешће издаваном спјеву. За *Библију* Томовић оправдано тврди да је она „један од веома значајних извора Његошевог надахнућа, у смислу теолошког начина мишљења и религиозних преокупација". Ради се о извору који је пјеснику послужио као инспирација „за формирање многих метафора, фигура, визија, симбола и поетских асоцијација изразите умјетничке вриједности", посебно када су у питању, естетички гледано, најзначајнији дјелови *Библије:* Псалми, Књига о Јову, Књига Проповједникова, Пјесма над пјесмама, Књига пророка, Јеванђеља, Посланице и, нарочито, Откривење Јованово (стр. 487).[16]

Историчари, историчари идеја и књижевни историчари унисоно тврде да се 1847. година у српској историји, науци, култури и умјетности може прогласити *златно̄м го̄дином* по значају објелодањених остварења у њој, као предуслов за коначну побједу Вукових реформи. Ради се о тријумфу говорног (природног) језика над вјештачким (нормираним језиком), односно о тријумфу патријархалног над грађанским моделом културе. Низ драгоцјених издања у тој години свешћемо на сљедеће: Његошев *Горски вијенац,* Вуков превод *Новоī завје̄та,* Бранкове *Песме* и Даничићев *Ра̄т за сро̄ски је̄зик и о̄равопӣс*, између осталих. Само у том контексту може бити схваћена добродошлица *Горском вијенцу,* Вукова несебична помоћ у објављивању прве верзије дјела, писана на српскословенском језику и нереформисаном ћирилицом, као што тврди А. Младеновић у критичком издању (2005):

> „Критички однос садашњег приређивача био је усмерен у првом реду према доношењу у овом издању тачно прочитаног језика текста *Горскоī вијенца* објављеног 1847. г., полазећи, наравно, од графије у овој штампаној књизи. То значи да се овом приликом остаје доследан језику првог издања овог Његошевог дела, да тај језик није мењан изузев у неким случајевима када је било неизбе-

жно интервенисати, када је грешка или недореченост била очигледна, а што је, наравно, забележено и објашњено у филолошком коментару уз ово издање.

У тумачењима и коментарима појединих стихова и одређених места у Његошевом *Горском вијенцу* било је и биће како истоветних тако и сличних а и различитих мишљења међу коментаторима и приређивачима за штампу дела о којем је реч" (стр. 359–360).

На какав начин тече процес усаглашавања „различитих мишљења појединих коментатора и приређивача" показаћемо кратким објашњењем културног и научног контекста у којем се он одвија. Евидентно је за сва сродна издања да постоје два основна тока тумачења и разумијевања Његошевог умјетничког опуса: први је *литературолошки* (о њему је већ било довољно ријечи), а други је *лингвистички,* тачније речено *лингвостилистички,* што се види по основним карактеристикама дјела које издају водећи његошолози. Један од утицајнијих његошолога-лингвиста је Михаило Стевановић у књигама: *Језичка тумачења у коментарима Његошевог Горског вијенца* (САНУ, Београд, 1976) и *О језику Горског вијенца* (САНУ, Београд, 1999), као и у двотомном *Речнику језика Петра II Петровића Његоша* (књига прва: А — О, књига друга: П — Ш), САНУ, ЦАНУ и други издавачи, Београд, 1983. год.[17]

За разлику од Маројевићевог коментара, који тежи ка екстензивном опису, у Младеновићевом коментару аутор тежи ка интензивном опису. Као освједочених археографа и аутора запажених прилога о народном језику Јована Рајића (1964), Петра Хекторовића (1968) и, нарочито, језика владике Данила (1971) и владике Висариона (1977), коментатора у највећој мјери интересују и најситније подробности ортографије. Тако, на примјер, посебну пажњу посветио је испуштеним редовима у „Посвети праху оца Србије", који су у његошологији до тада тумачени на различите начине: а) од претпоставки да су тачкицама обиљежени испуштени стихови које је забранила државна цензура, односно да су првобитно били посвећени кнезу М. Обреновићу, па до доцније тачне и општеусвојене претпоставке да се радило о уобичајеном стваралачком маниру, јер испуштени стихови нису ни постојали у рукописној верзији. Слично Младеновић поступа расправљајући о списку имена на почетку спјева (који је, очигледно у журби, саставио М. Медаковић), распореду и редосљеду кола у спјеву, као и у појединим евидентним грешкама које су Његошеве и које се, управо због тога, не смију ни поправљати у критичком издању (ради се, на примјер, о ријетким екавизмима).[18]

На какав начин приређивач компонује најновије критичко издање сва три, генолошки разноврсна, спјева у издању ЦАНУ (2004–2007):

— Књига I — *Луча микрокозма* (2004) на почетку садржи расправу Мирона Флашара „Његошева *Луча микрокозма*" (стр. 7–104), као допунски коментар „Објашњења уз *Лучу микрокозма*", док је другу расправу, такође као предговор, написао Мило Ломпар — „*Луча микрокозма* као питање о души" (стр. 105–206). Приређивач издања (стр. 525) А. Младеновић аутор је двају прилога у њему: „Филолошке напомене уз критичко издање *Луче микрокозма*" и „Речник уз издање *Луче микрокозма*".[19]

— Књига II — *Горски вијенац* (2005) започет је расправом о сачуваном Његошевом аутографу (садржи стихове 1–1528), који смо назвали *основницом*, а који, зачудо, није објављен у критичком издању, гдје му је мјесто. Уношење *основнице* у критичко издање нужно је због тога што радознали корисник може да упореди *основницу* са *изведеницом* и да без посредника провјери домете савремене теорије верзија у науци о књижевности и науци о језику. Поређење је, истина, било могуће и на основу четири досадашња издања поменутог аутографа: краља Александра I Карађорђевића (Љубљана, 1931), Јевта М. Миловића (Београд, 1982), Бранка Павићевића (Титоград, 1985) и Живка Брковића (Београд, 1987), при чему је занимљиво запажање да не постоји готово ниједан измијењени стих који у другој верзији није успјелији од истог стиха из прве верзије. Младеновићев уводни текст „Његошев *Горски вијенац*" можемо сматрати предговором (стр. 195–227), за којим слиједе додаци: „Речник уз ово издање *Горскоī вијенца*", „Скраћенице употребљене литературе", „Прилог библиографији издања *Горскоī вијенца*" и „Напомене приређивача". Регистар имена и топонима у дјелу саставио је Драго Ћупић.

— Књига III — *Лажни цар Шћепан Мали* (2007) садржи дјело које смо дефинисали као „егзистенцијално-драмски спјев", за разлику од дефиниција других његошолога („политичка драма" Ј. Деретића, „историјска драма" М. Ломпара и др.). Тачност свих понуђених дефиниција видимо у томе што ниједна не изоставља лексему „драма", будући да је још од интенционалне фазе (1833) па до објављивања спјева (1851) Његош инсистирао истовремено на споју „драме живљења" и „драме стварања". Издање започето неуобичајено структурираном и реализованом расправом Мила Ломпара, док је А. Младеновић, као приређивач, ово издање опремио сљедећим и неопходним додацима: „Речник уз ово издање", „Скраћенице употребљене литературе", „Прилог библиографији издања" и „Напомене приређивача". Посебна пажња посвећена је аутографу састављеном од свега 40 сачуваних стихова, које су коментарисали сљедећи издава-

чи и приређивачи: Ђорђе Рајковић (Беч, 1871), можда Тихомир Р. Ђорђевић (Њујорк, 1911)?, Д. Вушовић (1935), Т. Милитар (1955), Љ. Дурковић (1965) и М. Стевановић (1967, 1982). О Младеновићевом доприносу његошологији и лингвистици афирмативно су писали: П. Илић, М. Павловић, Д. Петровић, Љ. Кашић, С. Стијовић, С. Реметић, Ј. Суботић, М. Радовановић, Н. Иванова, П. А. Димитриев и други, али је било и повремених полемика и оспоравања (видјети полемички интониране прилоге Р. Марojевића, на примјер).[20]

Познати његошолог, југослависта, слависта, русиста, компаратиста, политолог, културолог, преводилац и белетриста Радмило Марojевић (1949) објавио је најобухватније критичко издање *Горскоī вијенца* (Подгорица, 2005), двоструко или троструко обимније од свих досадашњих издања (стр. 1008). У њему је, на крају, објавио селективну литературу из његошологије (стр. 975–1000), састављену од 392 библиографске јединице, у коју је уврстио и 39 јединица чији је он аутор. Прва од њих је посвећена критици Стевановићеве књиге (објављена је у „Јужнословенском филологу", 1978, стр. 215–225), а посљедња објашњавању „тамних мјеста" у *Горском вијенцу* (објављена је у „Српској слободарској мисли", 2003, стр. 196–204).[21] Оне припадају великом броју ужих дисциплина: историји језика, ономастици, конфронтацијама лингвистика руског и српског језика, теорији превођења, компаративној версификацији, а у посљедњим годинама — коментарима, критичким издањима и текстологији.

У посљедње двије деценије Марojевић све прецизније дефинише циљеве или систем циљева које жели да оствари појединачним студијама и огледима, као и монографијама, о чему најприје свједочи реторика поднаслова: *Критичко издање. Текстолоīија. Редакција и коментар Радмило Марojевић*. По априорно изабраној композиционој схеми критичко издање је подијелио у два дијела: први — *Критичко издање* (стр. 5–226) и други дио — *Текстолоīија* (стр. 229–1000). Затим слиједи диоба оба дијела на уже цјелине. Први дио има четири цјелине („Скупштина уочи Тројичина дне на Ловћену", „Скупштина о Маломе Госпођину дне на Цетињу, под видом да мире неке главе", „Бадње вече" и „Ново љето"). Други дио је четвороструко обимнији и садржи дванаест одјељака унутар постоје четири цјелине: I. „Проблеми ономастичке реконструкције (1. Топонимија, 2. Антропонимија, 3. Етнонимија и адјектонимија), II. „Проблеми семантичке реконструкције" (4. Граматичка, 5. Лексичка, 6. Фразеолошка), III. „Проблеми фонетско-филолошке реконструкције" (7. Реконструкција сугласника, 8. Реконструкција самогласника, 9. Реконструкција рефлекса јата) и IV. „Проблеми реконструкције текста" (10. Вербализа-

ција текста, 11. Версолошка реконструкција и 12. Реконструкција штампарских грешака).

Захваљујући предспреми и енормној радној енергији, Маројевић је могао да планира и реализује највећи број циљева у три равни: дијахроној, синхроној и равни историјске актуелизације, континуирано пратећи два важна процеса: генерирање поетских идеја и књижевног текста. У први план такође избија прирећивачева амбиција да читаоцу истовремено понуди обиље познатих, мало познатих и непознатих информација (а), да усагласи туђе и сопствене интерпретације (б) и да, као крајњи резултат, саопшти невелик број открића, инсистирајући на интегралној слици Његошевог дјела. При томе постаје евидентно да монограф радо и често инсистира на полемичности сопствених судова, мишљења и претпоставки, не остављајући саговорнику ниједну од постојећих дилема или полилема, упркос елаборацији енормног броја тема, проблема и апорема.

Инсистирање на полемичности монографу се враћа као бумеранг. У првом реду то се односи на изостављање „Посвете Праху Оца Србије", која је циљано објављена на крају спјева, а не на почетку, камо јој је и мјесто по Његошевом мишљењу. Изостављање Посвете аутор правда констатацијом да она „није саставни дио *Горскоī вијенца* као књижевног текста, али је она објављена у првом издању заједно са спјевом и њено укључивање у књигу под називом „Горски вијенац" постало је традиција" (стр. 6). Посматрано са становишта филозофије и психологије стварање, основна примједба монографу мора бити упућена и са садржинског, и са формалног, и са методолошког становишта, јер су *п̄осве̄те* значајан сегмент цјелокупног Његошевог опуса (Карађорђу, С. М. Сарајлији и А. С. Пушкину, на примјер) и јер представљају посебан, генолошки прецизно дефинисан жанр.[22] Но, с обзиром на вријеме настанка Посвете Карађорђу (на Ново љето, 1847), као и на раније објављену Његошеву пјесму „Сабљи бесмртнога вожда (књаза) Карађорђија" (1840), аутор је могао понудити, хипотетично дабоме, нови „кључ читања", као што смо то учинили са религиозно-алегоријским спјевом, предлажући нову схему: рефлексивну поему „Мисао" (1884), као пролегомену, спјев *Лучу микрокозма* (1845), као основни текст, и „Посвећено Г. С. Милутиновићу" (1. V 1845), као финални дио спјева, јер овакав кључ читања задовољава процес праћења генерирања књижевног текста, али се у коначном штампању спјева не смије интервенисати у редосљеду појединих дјелова, јер би се тиме нарушиле основе Његошеве композиционе схеме.

Наредна полемика са Маројевићем могла би се водити о употријебљеној терминологији. Аутор не двоји у потребној мјери употребу тер-

мина *п̄роблем* (као рјешиве) и термина *а̄порем* (као нерјешиве загонетке), на шта иначе врло виспрено указује монограф одбиром невеликог броја апорема које он прихватљиво назива „тамним мјестима" (посљедњих година управо њима је посветио доста прилога, у монографији и ван ње).[23] Једну од водећих апорема, по нашем мишљењу, представља *та̄јна* и *та̄јновито̄ст* („тајна чојку човјек је највиша"), термини који се могу узети као теоријски синоними за тешко рјешива два идеографска чворишта.[24] Посебно мјесто у естетици, поетици и критици апореме добијају уколико имамо у виду примјене процеса *синерīије* (употребе различитих врста енергије), *е̄пифаније* (неочекиваних открића) и *е̄нте̄лехије* (усмјерености ка циљу), јер је одавно позната истина да су пјесничке слике по својој природи неисцрпне, а да су поетске идеје исцрпиве.

Маројевић је у потпуности усагласио однос појединости и цјелине, почевши од најситнијих питања ортографије и ортоепије до утврђивања основних премиса пишчеве естетике и критике. Такав поступак је прихватљив и за херменеутички аспект расправе. Антоан Компањон у књизи *Демон те̄орија* (1998) брани становиште „по коме тумач пред текстом поставља хипотезу о његовом смислу као целини, затим анализира појединости делова, па им се враћа на измењено разумевање целине. Овај метод претпоставља да постоји органска веза међузависности између делова и целине: не можемо познавати целину без познавања делова, али не можемо познавати делове без познавања целине која одређује њихове функције" (стр. 71).

Познавање „појединости и делова" Маројевић зналачки показује уводећи из савремене графије три вокална слова, са надредним знаком за дужину (*ē, ā, ȗ*), као и два слова из старе графије (*Ѣ*, *ѝ*). Свака од прве три графеме има по три значења; графема *Ѣ*, обиљежава једносложни *и*-је и рефлексом кратког јата, а руско слово *ѝ* Његош је насловно изговарао као слоговни *и*, тврди Маројевић. Као примјер „познавања цјелине" навели бисмо расправу 6.6–6.6.9. „Беспоретка — најдубља наука" (стр. 551–570), којом аутор тумачи још један од вишезначних катрена *Горскоī виијенца* (ст. 2290–2293):

> „време земно и судбина људска —
> два образа највише лудости,
> беспоретка — најдубља наука,
> сна људскога — ђеца, ал' очеви [àл' *и*-очеви]".

Маројевић пружа читаоцу довољан број аргумената у случајевима када одступа од првотног издања спјева. Стих бр. 2292 у оригиналу гла-

си — „Безъ поредка найдубља наука", док у прирећивачевој верзији овај стих гласи: „беспоретка — најдубља наука". Он се ослања на сродна и разнородна мишљења претходних и веома ауторитативних коментатора: Т. Ђукића, М. Решетара, Д. Вушовића, В. М. Мићевића, М. Пешикана, З. Назечића, А. Барца, Н. Банашевића, М. Стевановића, С. Томовића, Т. Калезића, А. Младеновића, Б. Петронијевића, Л. Гојнића, С. Пандуровића, Р. Драгићевића и других након чега децидно тврди:

> „6.6.9. Резимирајући све што је напријед казано, могли бисмо у закључку прокоментарисати стихове 2290–2293: привременост свега што се на Земљи збива [*време земно*] и овоземаљски живот на који је човјек осуђен [*и судбина људска*] два су лика [*два образа*] највећег апсурда [*највише лудости*], али тог општег нереда [*беспоретка*] они су и најдубљи смисао [*најдубља наука*], јер су човјекових тежњи [*сна људскоīа*] не само посљедице [*ђеца*], тј. посљедице учешћа у Сатаниној побуни против Бога, него и [*ал и*] и извориште [*очеви*], тј. извориште човјекових тежњи за повратком у вјечно блаженство" (стр. 604).[25]

Из обиља вриједних цјелина и дјелова монографије потребно је издвојити 11. одјељак — „Версолошка реконструкција", састављен из три дијела: „Реконструкција стиха и цезуре", „Реконструкција интонације полустиха" и „Реконструкција прозодије" (стр. 886–918). Марojевић с правом истиче да је спјев *Горски вијенац* остварен уз примјену четири врсте стиха: епским или асиметричним *десетерцем* (њиме су испјевани стихови 1–1854, 1874–1912, 1964–2819); затим *деветерцем,* са цезуром послије четвртог стиха (1855–1873); *дванаестерцем,* чији је основни стих симетрични осмерац, а припјев четверац (ст. 1913–1963, у тужбалици сестре Батрићеве), као и симетричним *шеснаестерцем,* који се дијели на два симетрична осмерца (Посвета, ст. 38). Једина примједба која би се могла упутити монографу односи се на термин „реконструкција", који је преузет из структуралистичке критике. По нашем мишљењу, адекватнији би био термин „актуелизација" или „проблематизација", јер они омогућавају употребу још два сродна термина: „ре-актуелизација" и „ре-проблематизација".

*

На крају ове, очигледно незавршене, студије неопходно је навести још двије констатације. Прва се односи на несумњив допринос који су

својим критичким издањима *Горскоī вијенца* остварили коментатори: В. Латковић, Н. Банашевић, С. Томовић, А. Младеновић и Р. Марojевић, како у његошологији тако и у филологији, у националном и наднационалном контексту посматрано. Друга констатација се односи на потребу поновног враћања резултатима његошологије. О томе пише умна Исидора Секулић у парадигматском огледу „Проблеми критике и критичарских талената" (1932). У њему се ауторка оправдано залаже за одбрану *аутентичности дјела* и *аутентичности критике*, затим као прворазредно питање поставља однос псеудопроблема и псеудорјешења, у корист истинских проблема и истинских рјешења, да би се, на крају, заложила за приближавање *интерпретације* (блиске умјетности) и *анализе* (блиске науци). Ослањајући се на сопствена и туђа креативна и интуитивна искуства и сазнања, као крајње сазнање И. Секулић сажима читав проблем у сљедећу апофтегму, која се у потпуности може примијенити на његошологију као словенску духовну баштину:

Сви резултати су смртни,
само је проблематика вечна.[*]

БИЉЕШКЕ

УВОД

[1] Најпотпунија библиографија објављена је 2013. године на 2887 страница:

— Том 1: Ђорђевић, Љиљана: *Библиоīрафија Њеīош*. Његош у југословенским културама: Његошева дјела и дјела о Његошу: Библиографија. Подгорица, Институт за црногорски језик и књижевност, 2013, стр. 769;

— Том 2: Калуђеровић, Лидија: *Библиоīрафија Њеīош:* Његош у црногорским периодичним публикацијама и зборницима: 1835–2012: Библиографија. Подгорица, исти издавач, 2013, стр. 878;

— Том 3: Кривокапић, Петар и Драшковић, Нада: *Библиоīрафија Њеīош*. Његош у јужнословенским периодичним публикацијама и зборницима: 1833–2012: Библиографија. Подгорица, исти издавач, 2013, стр. 928;

— Том 4: Мартиновић, Анђелка: *Библиоīрафија Њеīош:* Његош на страним језицима: прилог за библиографију. Подгорица, исти издавач, 2013, стр. 313.

[2] До данас смо објавили више посебних издања посвећених његошологији:

— *Њеīошев īоетски īовор* („Дневник", Нови Сад, 1991, стр. 247);

— *Њеīошева īсихолоīија и филозофија стварања* (Градска библиотека Новог Сада, Нови Сад, 1997, стр. 182);

— *Њеīошева īоетика и естетика* („Змај", Нови Сад, 2002, стр. 420);

— *Петар Другī Петровић Њеīош,* у: *Изабрана дјела,* књ. 1, „Пегаз" — „Орфеус" — „Змај", Бијело Поље — Нови Сад, 2003, стр. 498,

— *Стваралачки узори и изазови* (*Њеīош, Андрић, Лалић),* ЦАНУ, Подгорица, 2015, стр. 316 (Његошу су посвећене стр. 11–105);

— *Њеīош. Њеīошолоīија. Њеīошолози*, ЦАНУ, Подгорица, 2017, стр. 272).

Поводом 200-годишњице рођења објавили смо књигу *Њеīошеве īоеме* (Народна библиотека „Данило Киш", Врбас, 2013, стр. 152). Њоме смо обухватили осам жанровски разнородних поема: „Црногорац к свемогућему Богу" (1834), „Ода на дан рођења сверусијског императора Николаја Првог" (1834), „Заробљен Црногорац од виле" (1834), „Кнезу Метерниху" (1836/1837, 1911), „Плач или жалосни помен на мојега десетољетног синовца Павла Петровића Његоша, пажа его величества императора Николаја I-го" (1844), „Мисао" (1844), „Посвећено Г. С. Милутиновићу (на Цетињу, 1. маја 1845)" и „Полазак Помпеја" (1851, 1860), што укупно износи 1273 стиха и представља значајан сегмент у Његошевом дјелу.

ИСТОРИОГРАФСКИ И ТЕКСТОЛОШКИ АСПЕКТ
(*Видо Латковић и Никола Банашевић)*

[3] Видјети *Речник књижевних термина* („Нолит", Београд, 1985), одредницу „текстологија" Драгише Живковића (стр. 799–800), као и *Лексикон савремене културе.* Теме и теорије, облици и институције од 1945. до данас („Плато", Београд, 2008), одредницу „текст" Вернера Кестера (стр. 678–681). Приредио Ралф Шнел.

[4] На стр. 6 Марojевић дефинише одреднице „текстологија" и „коментар":

„(6) Коментар *Горскоī вијенца*, који ће представљати другу књигу првог тома Његошевих пјесничких дјела, садржи избор тумачења из досадашњих коментарисаних издања и друге литературе. При том се настојало да коментар одрази ранија и потпунија тумачења. Ако се неко мјесто различито тумачило, прво се наводи тумачење којем приређивач даје предност (са ознаком: **1.**), а затим друга тумачења са приређивачевим мишљењем о њиховој аргументованости (са ознаком редног броја тумачења). Тумачења без указивања на ауторство формулисао је приређивач овог издања" (стр. 6–7).

Упутно је видјети оглед Војислава Максимовића „Главни коментари и студије о *Горском вијенцу*", објављен у *Зборнику радова у част академика Славка Леовца* (Академија наука и умјетности Републике Српске, Бања Лука, 1999, књ. I, стр. 171–182.

[5] Сви цитати у студији наведени су према издању *Целокупних дела* Петра II Петровића Његоша у седам књига (четврто издање): I *Пјесме*, II *Свободијада. Глас каменштака,* III *Горски вијенац. Луча микрокозма,* IV *Шћепан Мали. Проза. Преводи,* V *Огледало српско,* VI *Изабрана писма,* VII *Речник из Целокупних дела Петра II Петровића Његоша* („Одод" — „Просвета", Цетиње — Београд, 1975, четврто издање, у редакцији Н. Банашевића, Р. Бошковића, Р. Лалића, В. Латковића, М. Перовића и М. Стевановића). Објашњења уз *Лучу микрокозма* написао је Вуко Павићевић.

[6] Књижевни историчар, теоретичар и критичар, приређивач, преводилац и професор универзитета у Скопљу и Београду — Видо Латковић (1901–1965) врстан је познавалац народне књижевности, као и књижевности Вукове и Његошеве епохе. Аутор је монографије *Симо Матавуљ у Црној Гори* (1939), књиге *Чланци из књижевности* (1953), *Теорије књижевности* (1948) и уџбеника *Народна књижевност* (1953, 1957). Коментаре *Горског вијенца* објавио је петнаестак пута. Опширнији приказ рада видјети у прилогу Љ. Ђорђевић и З. Малбаше, објављен у *Лексикону писаца Југославије,* Том III (К–Љ), „Матица српска", Нови Сад, 1987, стр. 591–592). О Латковићевом доприносу литературологији писали смо у два маха, у огледима: „Проф. др Видо Латковић: in memoriam" (Зборник радова Филозофског факултета, књ. 3, Приштина, 1965–1966, стр. 489–493) и „Три критичарска портрета (Видо Латковић, Милорад Стојовић и Слободан Томовић)", у књизи *Љепота писања* („Побједа", Титоград, 1978, стр. 209–233). Латковићу су посвећене стр. 209–216.

[7] Служећи се методом de visu, Н. Рацковић је на крају *Енциклопедије Његош*, I пописао и детаљно описао сва издања Његошевих дјела (од појединачних, преко изабраних и сабраних, до цјелокупних), у: „Библиографија издања Његошевих дјела на српском и хрватском језику" (стр. 1001–1092; библ. јединица 385) и „Оригинална издања и преводи" (стр. 1093–1095, библ. јединица 17). Без Рацковићевог библиографског и коментаторског доприноса немогуће је замислити иоле озбиљан приступ текстологији, што је готово прећутано у развоју савремене његошологије.

[8] Романиста, слависта, компаратиста, књижевни историчар, фолклориста, есејиста и преводилац Никола Банашевић (1885–1992) је истраживач наглашене интелектуалне радозналости и широког спектра образовања, којим је обухваћено друго хиљадугодиште у цјелини. На то упућује његова докторска дисертација — *Жан Бастје де ла Периз* (на француском језику, одбрањена у Паризу 1923), потом *Циклус Краљевића Марка и одјеци француско-италијанске књижевности* (*1935), Одјеци Запада у српској књижевности средњег века* (1957), *La Note serbo-croate dans le romantisme europeen* (Paris, 1962), *Летопис попа Дукљанина и народна предања* (1971). Почасни је доктор наука на универзитетима у Бордоу и Клермон Ферану. Носилац је Легије части. Био је професор филозофских факултета у Скопљу (1934–1941) и Београду (1946–1965). Видјети *Библиографију радова сарадника Катедре за романске језике и књижевности*, у: „Анали Филолошког факултета, I, Београд, 1961, стр. 411–472, и био-библиографски прилог Ж. П. Јовановића „Банашевић, Никола", у: *Лексикон писаца Југославије,* I (А. Ц), „Матица српска", Нови Сад, 1972, стр. 143–144.

ФИЛОЛОШКИ И ГНОСЕОЛОШКИ АСПЕКТ
(Слободан Томовић, Александар Младеновић и Радмило Маројевић)

[9] О томе систематично и опширно пише Владимир Осолник у докторској дисертацији *Историја књижевности о Петру II Петровићу Његошу* (ЦАНУ, Подгорица, 1999), придајући подједнаку пажњу синхронијској и дијахронијској равни проучавања, као и историјској актуелизацији. Монографија је двоструко подијељења: хронолошки и типолошки. У њој се аутор бави Вуковом *филолошком* кри-

тиком, Вуловићевом *природном критиком* (преузетом од Лудвига Бернеа), Решетаровом *текстолошком критиком* и Поповићевом *историјском критиком*, која обухвата четири подврсте: *биографску критику, критику текста, критику укуса* и *компаративну критику.* Њима бисмо додали још и Недићеву *вредносну критику* и *стваралачку критику* И. Секулић.

[10] Вриједна помена је постхумно издата књига Светислава А. Павићевића *Његошологија. Ка конституисању науке о Његошевом дјелу* (Београд, 2013, стр. 181), у којој је најзанимљивији уводни одјељак (стр. 19–27). Различите научне доприносе остварују књиге: *Фреквенцијски рјечници Горског вијенца и Луче микрокозма* З. Вукчевића (2010), *Његош — пјесник и мислилац* С. Томовић Шундић (2006), *Фразеологија Горског вијенца* А. Пејановић (2010), *Прилози о Његошу* А. Барца (2013), *Његошево велико путовање. Медитације о визуелној култури Италије* Саше Брајовић (2015), *Његошева библиотека* В. Килибарде и Ј. Кнежевић (2017) и читав низ других.

[11] Зборници радова, као облик колективних ангажовања његошолога, настајали најчешће поводом значајних јубилеја, као што је 200-годишњица рођења (1813–2013), на примјер. Они се појављују спорадично, са веома неуједначеним нивоом заступљених прилога: *Друштвено-политичка мисао Његоша* (САНУ, Београд, 2006), *Његош и Хрвати* (2011), *Његош и Андрић* (Херцег Нови, 2012), четири тома Међународног научног скупа у Никшићу *Његошеви дани* (2009, 2010, 2011, 2013), *Од косовског завета до Његошевог микрокозма* (2014), *Петар II Петрович Његош. Митрополит, реформатор, поэт* (Институт славяноведения РАН, Москва, 2013), *Петар Други Петровић Његош — двјеста година од рођења (1813–2013),* ЦАНУ, Подгорица, 2014, *Његошев зборник Матице српске* (Нови Сад, 2014) и други. Несумњив допринос његошологији представљају и избори — *Енциклопедија Његош, I* (Подгорица, 1999, приредио С. Томовић) и *Његош — два века* (Београд, 2013, приредио М. Вуксановић).

[12] Јирген Кихел у *Лексикону нове културе* (Штутгарт, 2000) на занимљив начин дефинише термин *филологија:* „У новијој науци о књижевности, у центру филолошких напора стоји обједињавање и издавачка припрема целокупне историје настанка и преношења неког текста. На место каталога начина читања текста ступа 'генетички апарат'. Поступак који је развио Ф. Бајснер (штампарско издање Хелдерлина, 1943–1945) везује се за органско телеолошко разумевање настанка неког књижевног текста и настоји да кроз својеврстан модел, сачињен од више ступњева, прикаже „идеалан раст неког текста" (стр. 189–190), што су теоретичари доцније дефинисали као процес генерирања поетских идеја и књижевног текста. Видјети најновији *Речник књижевних родова и врста* (Краков, 2006, Београд, 2015, стр. 1152), у редакцији Гжегожа Газде и Словиње Тињецке Маковске, у преводу Иване Ђокић Саурдесон.

[13] На то указују најновија издања у руској науци о језику и књижевности, прецизније речено у области *шолоховологије:* М. В. Петелин *Михаил Александрович Шолохов. Енциклопедия* (Москва, 2011, стр. 960), М. А. Шолохов *Тихий Дон. Дина-*

мическая транскрипция рукописи (Москва, 2011. стр. 879, одговорни уредник Г. Н. Воронцова), *Тихий Дон. Роман в четырёх книгах* (Москва-Киев-Париж, 2011, стр. 1000), *Словарь языка Михаила Шолохова* (у редакцији Е. Н. Диброве), итд. О томе смо више писали у естетско-поетолошкој монографији *Снови и судбине у наративној прози Михаила А. Шолохова* (ЦАНУ, Подгорица, 2013, стр. 294).

[14] Као неуморни стваралац и мислилац Томовић је објавио преко 60 књига разнородне провенијенције. Споменућемо само неке од најважнијих: *Есеј о чојству* (1972), *Основи теорије, логике и сазнања* (1982), *Јунак епсурда* (1980), *Кант* (1983), *Филозофско-богословски списи* (2001), од којих издвајамо исповједно интонирани дио *Христос — моја истина,* издат као посебна књига (1994), који вишестрано кореспондира са његошологијом.

Томовић је рођен у Матешеву (1929), а умро је у Подгорици (2016). Радио је као гимназијски професор у Пећи, Смедеревској Паланци и Иванграду, а затим као професор Универзитета у Никшићу. Био је директор Лексикографског завода Црне Горе и министар вјера у Влади Републике Црне Горе. Познат је и његов белетристички рад: монодрама *Поноћна ура Његошева* (1994), изведена више од 500 пута (од Америке до Аустралије), драматизација спјева *Луча микрокозма — Сатана против Бога,* као и фарса у XXIV слике + Епилог спјева *Лажни цар Шћепан Мали* (она је најслабија од свих његових драмских дјела).

[15] Његошолог Томовић тежи да оствари интегралну слику свијета. Тој сврси подређени су и заједнички и индивидуални напори осталих његошолога, заступљени у *Енциклопедији Његош, I* (Р. Лалић, М. Банашевић, В. Латковић, Н. Велимировић, М. Поповић, Ј. Н. Стриковић, Б. Остојић, Б. Радовић, Н. Рацковић). Од посебног значаја су прилози Ј. М. Миловића, такође једнога од водећих његошолога: „Његошеви родитељи" (стр. 31–35), *Рукопис Горског вијенца* (стр. 415–477), „О елементима наше усмене књижевности у *Горском вијенцу*" (стр. 617–622) и „Његошева *Биљежница*" (стр. 687–690).

[16] Од најновијих издања из његошологије споменућемо: *Његошево поетско богословље* (Андријевица, 1996), *Његош — пјесник и мислилац* (2006) и обухватну монографију *Његошева филозофија човјека* (Народна библиотека „Радосав Љумовић", Подгорица, 2016, стр. 503) Соње Томовић-Шундић. Такође је упутно видјети трилогију Весне Вукићевић Јанковић: *Његошеви писмописи* (Нови Сад, 2001), докторску дисертацију *Његошеви умотвори* (*Прилог поетици и естетици),* Нови Сад, 2006. и *Његошев поетски универзум. Могућности тумачења* (Подгорица, 2012), као и септалогију Живка Ђурковића: *Сарајлија и Његош* (Никшић, 1992), *Његош у писмима* (2005), *Ђилас и Његош* (2008), *Његош и Тесла* (2011), *Андрић и Његош* (2012), *Његош у дјелима Јевта Миловића* и *Његош и Јован Деретић* (2015).

[17] Сарадници су: Милица Вујанић, Милан Одавић и Милосав Тешић. Књига прва садржи 608, а Књига друга 660 стр. Уз Стевановића споменули бисмо још неколико његошолога: Светозара Стијовића — *Словенизми у Његошевим пјесничким дјелима* (1992), Бранислава Остојића — *Прилози о Његошевом језику* (1997),

Здравка Вукчевића — *Фреквенцијски рјечници Горскоī вијенца и Луче микрокозма* (2005), Ану Пејановић — *Фразеолоīија Горскоī вијенца* (2010), као и више књига његошолога Радмила Марojевића, који о Стевановићевом доприносу пише у студији „Михаило Стевановић као његошолог", објављеној у зборнику радова *Живоī и дјело академика Михаила Стевановића* (ЦАНУ, Подгорица, 2002, стр. 177–207).

[18] На стр. 206 Младеновић пише о штампарским грешкама као ознаци уклетости посла којим се бави и он и његови савременици:

„Штампарских грешака не можемо се ослободити ни у данашњим издањима *Горскоī вијенца*. Поменућемо уочене грешке само у једном од издања којим смо се служили (Бошковић–Латковић, 1982). Тако у овом издању налазимо: *некаву* 739 (треба *некакву*), *сīаријих* 830 (треба *сīаријех*), као 1113 (треба *како*), *ће* 1279 (треба *ће*), *īоīреба* 2088 (треба *īоīребе*), *од* 2142 (треба *до*), *судницама* 1510 (треба *судницима*), *Поколење* 2318 (треба *Покољење*), *у брду* 2563 (треба *у брдо*), *њих* проза после 2582. стиха (треба *њи* или њи[х]), *īоче* проза после 2.582. стиха (треба *īоче их*), *двадесеī* проза после 2647. стиха (треба *двадесī*), *Ријечкому īраду* 2696 (треба *Ријечкоме īраду*); седам вертикалних колона тачака *Посвеīе* између 34. и 35. стиха треба изменити на шест колона како је у првом издању *Горскоī вијенца*".

[19] А. Младеновић (1930–2010) је основну школу завршио у Битољу, гимназију у Крушевцу, дипломирао је у Београду 1954. године. Потом ради као професор Филозофског факултета у Новом Саду (1956–1995). Истовремено је био начелник Археографског одељења Народне библиотеке Србије (1974–1995). Докторску дисертацију *О народном језику Јована Рајића* одбранио је 1963. године. Члан је Српске академије наука и уметности у Београду, почасни доктор наука Лењинградског универзитета (1991). Добитник је Октобарске награде Новог Сада (1969) и Тринаестојулске награде Републике Црне Горе (1990). Веома исцрпну Младеновићеву био-библиографију објавио је Живојин Бошков у *Лексикону īисаца Јуīославије* (књ. IV, М–Њ), „Матица српска", Нови Сад, 1997, стр. 536–537.

[20] Приказ анализираног издања објавили смо у књизи студија и огледа *Дарови и дуīови* — „Најновији допринос његошологији (Поводом критичког издања Његошевих дјела)", „Змај", Нови Сад, 2009. стр. 227–236.

[21] Р. Марojевић (1949) је гимназију завршио у Никшићу, Филолошки факултет у Београду, магистрирао је 1974, а докторирао са тезом *Посесивне каīеīорије у руском језику* (1980). Завршио је и Факултет политичких наука на коме је радио 1973–1980. На Филолошком факултету је радио од 1979. године. Објавио је дјела: *Руски језик за īолиīолоīе* (1976), *Граматика рускоī језика* (1983), *Основни руско-сриīскохрваīски речник* (са В. О. Можајевом), 1985, *Посесивне изведенице у сīароруском језику* (1985), *Сербския иīЂсни Александра Востокова* (1987), *Линīвистика и иоеīика иревођења* (1988, 1989), *Горски вијенац* (2005), *Луча микрокозма*. Критичко издање. Текстологија. Редакција и коментар Р. Марojевић (Подгорица — Цетиње, 2016). Преводио је Достојевског. Опсежну био-библиографску биљешку о Ма-

ројевићу објавио је С. Ђ. Рашовић у *Лексикону писаца Југославије* (књ. IV, М — Њ), „Матица српска", Нови Сад, 1997, стр. 182–183.

[22] Други одјељак монографије насловио је као „Проблеми семантичке реконструкције", у вријеме када је увелико преовладао термин *семиологија.* Видјети књиге Умберта Ека: *Trattato di semiotica generale* (Bompiani, Milano, 1975), *Simbolo* (1981) и *Semiotica e filosofia del linguaggio* (1984). О томе смо више писали у естетичко-поетолошкој монографији *Анаграми и криптограми у романима Умберта Ека* (ЦАНУ, Подгорица, 2009), посебно у уводном и завршном одјељку књиге (Глава прва, стр. 10–27 и Глава седма, стр. 117–135).

[23] Синтагму „тамна мјеста" Марojевић је преузео од Т. Ђукића. Њој је посветио неколико истоврсних радова, објављених у: два прилога у „Српској слободарској мисли" (2001), зборнику радова ЦАНУ (2002, стр. 177–207), поново у „Српској слободарској мисли" (2003). Послије објављивања критичког издања 2005. јавља се са новим прилозима: „Субјекатско-објекатска инверзија и поетика тамних мјеста" (ЦАНУ, Подгорица, 2014), „Његошева *Луча микрокозма* као пјеснички текст у стиху. Уз критичко издање спјева" (Зборник радова, Косовска Митровица, 2014), „Функциональная перспектива предложения, версификация и текстология поэмы Негоша „Луч микрокосма" (Институт для славяноведения РАН, Москва, 2013), „Лингвистика и поетика 'тамних мјеста' у „Горском вијенцу" као методолошки изазов" („Гласник Одјељења хуманистичких наука", ЦАНУ, 3/2016, стр. 109–138).

[24] О томе смо опширно писали у студији „Глобални симбол *тајна* у Његошевој поезији (Онтолошки и поетолошки аспект)", 2003, коју смо подијелили на три дијела: „Тајне мишљења", „Тајне постојања" и „Тајне стварања". У раду смо користили књиге психолога Пола Дила: *Симболика у грчкој митологији* (1991) и *Симболика у Библији* (1991), коју је довршила пишчева супруга Жана Ерш. Дил је предложио двије тријаде („Бог-Творац", „Бог-Тајна" и „Бог-Судија", односно „Бог-Отац", „Бог-Син" и „Бог-Дух").

[25] Занимљива је Марojевићева опаска да у првом тому *Речника језика П. П. Његоша* М. Стевановића није унијет, као допунско објашњење, дистих — „и цијели ови беспореци//по поретку некоме слиједују", јер се ради о виду парадокса изреченог у виду античке апофтегме. И сâми смо запазили да у истом *Речнику* недостаје објашњење одреднице *чудо,* наведене као мото на почетку евокативне поеме „Полазак Помпеја" (1851, 1860). Одредница *беспореци* није објашњена ни у *Филозофско-богословском појмовнику Његошевих дјела* С. Томовића (1995).

* Током рада несебичну помоћ нам је пружила Библиотека Матице српске у Новом Саду, Библиотека града Београда и Библиотека ЦАНУ у Подгорици, као и библиотекари: др Бранка Г. Драгосавац, МА Александар Радовић и Оливера Тодоровић, на чему им срдачно захваљујемо.

Радомир В. ИВАНОВИЧ

ИЗБРАННЫЕ КОММЕНТАРИИ И ОТДЕЛЬНЫЕ КРИТИЧЕСКИЕ ИЗДАНИЯ *ГОРНОГО ВЕНКА* ЗА ПОСЛЕДНИЕ ДЕСЯТИЛЕТИЯ РАЗВИТИЯ НЕГОШОЛОГИИ (1975–2017)

(Видо Латкович, Никола Банашевич, Слободан Томович, Александар Младенович и Радмило Мароевич)

Резюме

Исследование „Избранные комментарии и отдельные критические издания *Горного венка за* последние десятилетия развития негошологии (1975–2017), проведенно в четыех частей: „Введение" (стр. 1–3), „Историографический и текстологический аспект" (Видо Латкович и Никола Банашевич), стр. 3–7, „Филологический и гносеологический аспект" (Слободан Томович, Александар Младенович и Радмило Мароевич), стр. 7–17, и „Примечания". Он охватывает наиболее важные издания *Горного венка* в этих пятидесятилетий, а также наиболее важные комментарии, опубликованные: в 1975 году Р. Бошковичем и В. Латковичем, в 1990 году Н. Банашевичем, в 1999 году С. Томовичем, в 2005 году А. Младеновичем и 2005 году Р. Мароевичем.

Развитие современной негошологии безусловно помогло очевидное развитие науки, гуманитарных и социальных прежде всего, в их рамках и развития негошологии как междисциплинарной духовной деятельности, которая включала более 40 узких научних дисциплин. Комментарии, критические и энциклопедические издания *Горного венка* сопровождает огромное количество монографий, иследований и эссе (насчитывается более 500 независимых релизов), поэтому труднее освоить это изобилие первичных и вторичных источников, перечисленных в „Примечаниях".